

COLONIA ULPIA ZERMIZEGETUSA PE O INSCRIȚIE DIN DOBROGEA

M. BĂRBULESCU-MUNTEANU și A. RĂDULESCU

În primăvara anului 1981 a fost scoasă cu draga din apele Dunării o placă de calcar alb-gălbui, care păstrează textul unei inscripții funerare latine și o parte din relief, din fața anterioară a unui sarcofag (inv. 31704, Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța). Piesa a apărut la 1 km în aval de punctul Ostrov-Regie, în apropierea malului dobrogean¹, provenind cu siguranță din necropola orașului antic Durostorum, cunoscută din descoperirile anterioare, din zona amintită a localității Ostrov (jud. Constanța)². Dimensiuni: $i = 1,16$ m; $l = 1,76$ m; $gr = 0,16$ m. Înălțimea literelor variază între 2—5,5 cm. Fig. 1.

În centrul plăcii, spartă cu prilejul descoperirii în patru fragmente, se află *tabula ansata*, cu chenar simplu, numai o mulură, pe latura superioară a acestuia, spre colțul din dreapta, apare săpat un *I*; laturile verticale sînt ondulate și au ansele spre interior. Dimensiunile tablei: $i = 0,68$ m; $l = 0,85$ m; chenarul = 0,045 m.

De o parte și de alta a tablei apar două genii înaripate³, se păstrează mai bine cel din dreapta, cel din stînga are numai o parte

¹ Mai precis în fața stației de pompare a apei de pe malul drept al Dunării, în apropierea insulei Păciul lui Soare. Tot sub malul dobrogean s-a găsit un cap de taur fragmentar din calcar. Informațiile asupra descoperirii celor două piese le deținem de la ing. Giunea, I.A.S. Ostrov și de la colegul nostru Constantin Chera, cărora le mulțumim și pe această cale.

² A. Rădulescu, *Dacia*, n.s., 7, 1963, p. 531—551. A. Aricescu, *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 489—492. C-tin Chera-Mărgineanu, *Pontica*, 11, 1978, p. 137—141. C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *Pontica*, 11, 1978, p. 105—110. Probabil tot din această necropolă și unele piese funerare publicate în *CIL*, III (Durostorum) și de I. I. Russu, *AISC*, 3, 1936—1939, p. 174—199.

³ Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraires des Romains*, Paris, 1966, p. 296—297, pl. XXV, 2; p. 398—399, 407.

din piciorul fandat ușor. Imaginea din stînga redă corpul masiv al geniului, care cu mîna dreapta susține tabula de chenar, în dreptul curbării făcute de ansa interioară, iar mîna stîngă se profilează sus, întinsă și ascunsă undeva sub colțul tablei. Întregul corp se apleacă spre tablă cu piciorul stîng fandat, iar cel drept întins înapoi. O ghirlandă groasă, pe care se schițează o panglică coboară pe umerii geniului, într-o parte se lungește în spate jos, în cealaltă, petrecută după brațul stîng, intră sub ansă. La incidența ghirlandei cu mîna dreaptă s-a produs spărtura, care afectează această parte a reliefului.

Aripioarele se profilează bine în spate (mai puțin cea din stînga, spre colțul ansei, care este mult acoperită de braț).

Imediat după aripa din dreapta, în spate sus, apare capul Meduzei, afectat și el de puternica fisură, dar suficient păstrat și redat, pentru a constata coafura specifică, ce acoperea fruntea și ochii încrămeniți.

Cît se păstrează din chenarul superior (0,86 m) ne dă imaginea unui ornament schematizat: vrejul de iederă care începe în dreapta literei *D*, de mari dimensiuni. În undulațiile ramurii de iederă frunzele au sensul înainte și înapoi. După litera *D*, în dreptul tablei, exista un motiv ornamental, dispărut aproape în întregime, doar o singură prelungire, de la o cupă sau frunză, se unește cu un al doilea ornament al chenarului, o bandă îngustă de circa 5—6 cm, alcătuită dintr-un șir de frunze dispuse orizontal.

În chip simetric, spre dreapta plăcii, existau desigur aceleași componente ornamentale, iar pe bordura de sus, pandantul cunoscut al lui *D*, adică *M*.

În sfîrșit, o singură observație, deși piesa este parte dintr-un sarcofag, respectiv dintr-o arcă, fața laturii de sus, căreia i se supra-pune capacul, nu are creasta obișnuită, care închidea perfect lăcașul funerar.

În privința reliefului găsim analogii chiar printre exemplarele descoperite în Dobrogea. Astfel pe un sarcofag de marmură găsit la Tomis, încadrat în grupa proconnesiană, apar două genii înaripate, care susțin un medalion cu anse⁴, după cum genii funerare întîlnim și pe un alt sarcofag de la Durostorum⁵. Ghirlanda, simbol frecvent pe sarcofagele proconnesiene, apare susținută de Victoriei, pe un exemplar de calcar din Tomis, care imită cu siguranță, ca și relieful de pe arca descoperită recent la Ostrov, un model de import⁶.

În afara rîndului dispus pe chenarul arcei, inscripția conține alte zece rînduri în *tabula ansata*; literele sînt în general clare, unele, însă, din lipsă de spațiu, sînt de dimensiuni mai mici și mai neîngrijit executate. Ligaturi: în rîndul 5, *M+P* și *N+A*; în r. 6, *V+A*; în r. 7, *N+E* și *V+A*; în r. 8, *M+P*; în r. 10, *N+T*; *M+E* și *N+T*, în r. 11, *N+T*.

⁴ M. Alexandrescu-Vianu, *RÉSEE*, 8, 1970, 2, p. 289—290, nr. 15, fig. 13.

⁵ E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906, nr. 352, fig. 112.

⁶ Cf. M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, p. 276—277.

Spărtura a atins prima literă din r. 1, C; la sfârșitul acestui rînd, I, cmis, este scris pe chenar. O spărtură mai veche a afectat cîteva litere din r. 4: cifra III, literele PF, urmate apoi de două litere șterse, QV. La începutul r. 5, D a fost scris în spațiul trasat de ansă și chenar, tot astfel a fost trasată litera X, la sfârșitul acestui rînd. Spărtura de jos a afectat ultimul rînd, în special finalul acestuia.

Inscripția de pe placa de la Ostrov:

D(is) [M(anibus)]

C(aio) Val(erio) C(aii) Val(erii) filio Colonia Ulp(ia)
Zermizegetusa Iuliano p(rimo) p(ilo)
leg(ionis) XI Cl(audiae) III p(iae) f(idelis) qui vixit ann(is)
LXXXVIII Pompeia Aquilina coniux
et Val(erius) Aquilinus et Pomp(eia)
Iuliane (sic) et Valerii Iulianus
et Vibianus et Pomp(eius) Iulianus
fili(i) et heredes patri
pientissimo et merentissimo
faciendum curaverunt

Monumentul funerar al lui C. Valerius Iulianus, fost ofițer al legiunii a XI-a Claudia, epitaf ridicat prin grija soției sale Pompeia Aquilina și a numeroșilor săi fii, adaugă încă un nume, în lista de altfel destul de bogată, a celor care au slujit în legiunea de la Durostorum⁷.

Personajul era originar din *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, numele capitalei provinciei Dacia fiind redat pe piatra de la Ostrov, ca de obicei în inscripții, într-o formă prescurtată⁸, *colonia Ulpia Zermizegetusa*. Observăm, de asemenea, că ultimul element din nomenclatură, toponimul daco-getic *Sarmizegetusa*⁹, a fost transcrisă *Zermizegetusa*, formă cunoscută, de altfel, din sursele literare¹⁰ și epigrafice¹¹.

Informația privind proveniența lui C. Valerius Iulianus se adaugă altor două știri mai vechi referitoare la ofițerii acestei legiuni: M. Stabius Colonus „d(omo) Luca, trib(unus) mil(itum) leg(ionis) XI

⁷ A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 37—41.

⁸ I. I. Russu și colab., *Inscripțiile Daciei romane*, III, 2, București, 1980, p. 24; p. 465—466 și 476. H. Daicoviciu, *Tibiscus*, 3, 1974, p. 101—104; idem, *Pontica*, 9, 1976, p. 59—61 (asupra transformărilor pe care le-a suferit toponimul).

⁹ I. I. Russu, *RIR*, 14, 1944, p. 389—399. *IDR*, 2, p. 24.

¹⁰ Cassius Dio, *Istoria romană*, LXVIII, 9, 7: Ζερμιζεγεθουσα I. I. Russu, *IDR*, I, București, 1975, p. 14. *IDR*, III, 2, p. 24 (consideră că istoricul antic numește capitala Daciei libere). C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucarest, 1945, p. 86—87. H. Daicoviciu, *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 111—116. Idem, *Pontica*, 9, 1976, p. 57 și urm. (Cassius Dio se referă la locul Sarmizegetusei romane).

¹¹ *CIL*, III, 8011=I. I. Russu și colab., *IDR*, III, 1, București, 1977, p. 113. nr. 89: „col(oniae) Zermicegetusae“ (transcrierea toponimului nu este sigură). Pentru *Zermiz*, în inscripții vezi I. I. Russu, *RIR*, 14, 1944, p. 389 și urma.

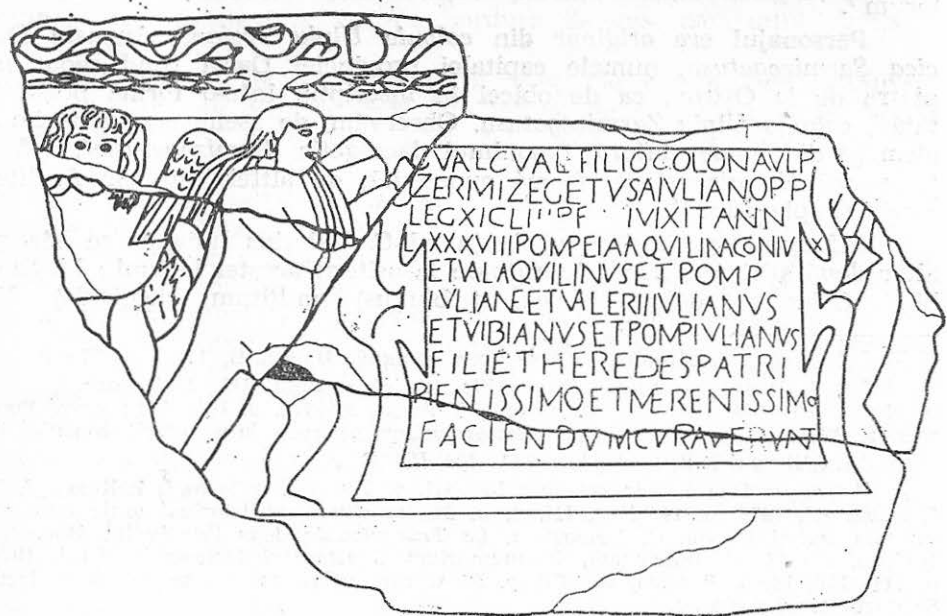
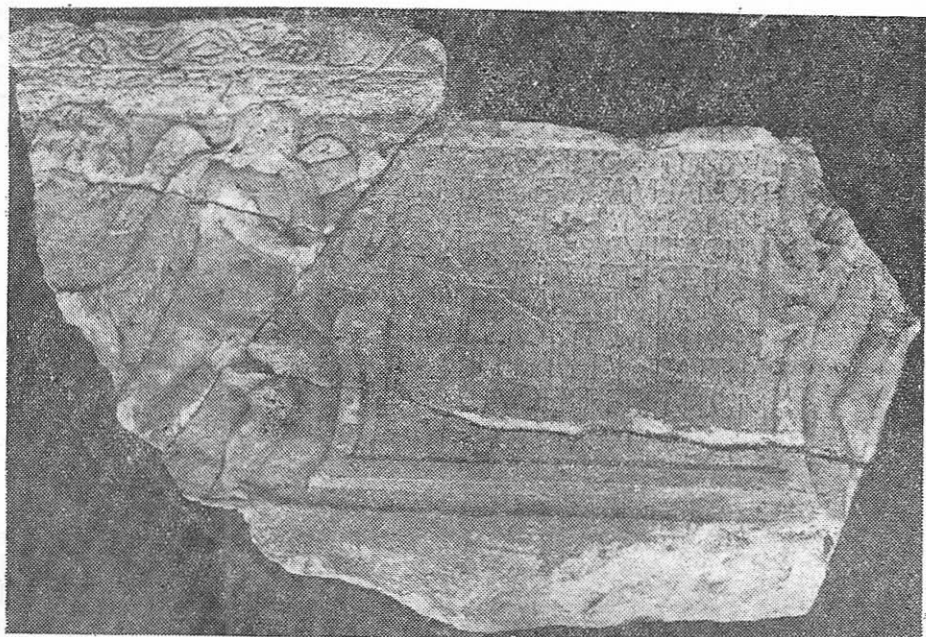

Fig. 1.

Cl(audia)“¹² și centurionul M. Domitius Capetolinus „domo Capetoliade“ (sic)¹³.

C. Valerius Iulianus a atins în cariera militară cel mai înalt rang al unui centurion în legiune, acela de *primus pilus*¹⁴. Prezența sa în legiunea a XI-a Claudia este firească, fiind bine cunoscuți militari din Dacia, nu numai în legiunile acestei provincii, ci și în altele cantonate în diverse locuri din imperiu, precum și în cohortele pretoriene și garda imperială călare (*equites singulares*)¹⁵.

Legio XI Claudia purta de multă vreme epitetul *pia fidelis*¹⁶, iar precizarea din inscripția de față, că i se acordase distincția *III PF*, permite să datăm mai exact monumentul.

Cum s-a dedus, pe baza celor trei serii de antoniniani ai legiunilor lui Gallienus, cifrele atributelor de fidelitate sporesc paralel cu victoriile imperiale; epitelele V—VII *pia fidelis*, acordate legiunilor *armatei centrale* a lui Gallienus (inclusiv celor din Moesia Inferior) sînt legate de victoriile imperiale V—VII (= *III Gallienus*) din anii 258—260 e.n.¹⁷. Ar urma să raportăm victoriile care-i aduc lui Gallienus titlul de *Germanicus maximus tertium*¹⁸, cu momentul acordării atributelor *III PF* pentru unele legiuni, fără să avem o dovadă concretă în acest sens.

Menționăm însă cunoscuta inscripție votivă de la Potaissa, pusă de Donatus, prefectul legiunii a V-a Macedonica, cu prilejul refacerii templului închinat zeului *Azizus*, pentru sănătatea împăraților Valerianus și Gallienus, a familiei imperiale și a legiunii *V Macedonica III PF*¹⁹.

¹² *CIL*, III, 14214¹ (Tropaeum Traiani).

¹³ *CIL*, III, 771 (Tomis).

¹⁴ A. V. Domaszewki — B. Dobson, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln — Graz, 1967, p. 115. B. Dobson, *Die Primipilares*, Beiheft der Bonner Jahrbücher, 37, 1978, p. 60 și urm. M. Zahariade, *SCIVA*, 33, 1982, 1, p. 47—62.

¹⁵ G. Forni, *Il reclutamento delle legioni de Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma, 1953, p. 93 și urm., 197 și urm., 231. A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*⁶, Budapesta, 1975, nr. 606—623; 626—639. I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul roman (în afara provinciei Dacia Traiana)*, București, 1980, p. 36—45. C. C. Petolescu, *Revista de istorie*, 33, 1980, 6, p. 55—56.

¹⁶ V. Pârvan, în *Revista de filologia e di instruzione classica*, n.s., 2, 1924 p. 317. I. I. Russu, *AISC*, 2, 1933—1935, p. 215—217, nr. 4 (?) și 5. V. Culică, *Ponica*, 3, 1970, p. 365—376; idem, *Dacia*, n.s., 1978, p. 229—230 (Durostorum). *CIL*, III, 771; 7534 (Tomis). *ISM*, V, nr. 209 (Troesmis). *IDR*, II, nr. 602, a; 605; 606, *IDR*, III, 2, 437 etc.; v. *CIL*, III, p. 2481; *LEG XI CL PF*. C. Mușățeanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, *SMMIM*, 12, 1979, p. 167—168.

¹⁷ Cf. J. Fitz, *Les antoniniani des légions de Gallien*, 1966, p. 355—365 (cu bibliografia anterioară a problemei), (extras).

¹⁸ Cohen², 307.

¹⁹ *CIL*, III, 875 — *ILS*², 4345. I. I. Russu, *AMN*, 6, 1969, p. 181 (250/260 e.n.). S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, 1, București, 1981, p. 119. D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 214 (255—258 e.n.). Poate mai exactă această datare din urmă a inscripției *CIL*, III, 875, dacă Valerianus amintit acolo este fiul mai mare al lui Gallienus, *P. Cornelius Licinius Valerianus, caesar* din 255 e.n., mort în 258 e.n. (cf. *PIR*², L, 184) și nu celălalt fiu, *P. Cornelius Licinius Saloninus Valerianus, caesar* din 259 e.n. (cf. R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*⁴, Paris, 1914, p. 223).

Atributul *III PF* a putut fi acordat legiunii a V-a Macedonica, ca urmare a participării la conflictele de graniță din Dacia Porolissensis, din primii ani ai domniei lui Gallienus²⁰. Nu ar fi exclusă intervenția, cu acest prilej, și a legiunii XI Claudia²¹, într-o vreme când la Dunărea de Jos se înregistrează o scurtă perioadă de acalmie, dovadă activitatea constructivă din Moesia Inferior²², fără a omite desigur posibilitatea ca legiunea să fi acționat în altă parte.

Putem stabili deci cu aproximație anul în care C. Valerius Iulianus a ajuns *primus pilus* al legiunii XI Claudia III PF, 256 sau 257 e.n.* și întrucât din timpul funcționării sale și pînă la moartea sa la o vîrstă înaintată — 88 ani — a trecut un interval de timp²³, deducem că monumentul funerar de la Ostrov a fost ridicat în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.**.

Privitor la orașul de origine al lui C. Valerius Iulianus, *Ulpia Traiana*, remarcăm numărul mare de *Valerii* atestați acolo, unii deținînd funcții importante în conducerea coloniei, nelipsind printre ei nici foștii militari²⁴.

Este firesc ca întreaga onomastică a inscripției de la Ostrov să fie romană, fiind interesant de urmărit cum se transmit numele părinților: numai trei dintre fii poartă numele gentilic al tatălui, *Valerius*, unul luînd cognoman-ul mamei, *Aquilinus*, altul al tatălui, *Iulianus*, iar cel de-al treilea unul diferit, *Vibianus*²⁵; doi copii au însă genti-

²⁰ Cf. C. Daicoviciu, *St. Cl.*, 7, 1965, p. 244, n. 2 (*leg. V Mac. III PF*, în prima parte a anului 256 e.n.). M. Macrea, *Viața în Dacia Romană*, București, 1969, p. 443.

²¹ Ținînd cont de repetatele invazii la Dunărea de Jos în perioada anarhiei militare (vezi în acest sens Em. Doruțiu-Boilă, *St. Cl.*, 6, 1964, p. 247—259; R. Vulpe, *St. Cl.*, 11, 1969, p. 157—172; idem, *DID*, 2, p. 230—254), nu poate fi vorba de deplasarea întregii legiuni de pe graniță, ci de vexilații ale acesteia, care după terminarea conflictului reveneau la garnizoana de origine (cf. J. Fitz, *op. cit.*, p. 359—360).

²² Stîlpi miliari: *CIL*, III, 7608 = *ISM*, V, nr. 100 (Carsium, 254—258 e.n.). M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Pontica*, 13, 1980, p. 148—151, nr. 4 (Tomis). G. Mihailov, *IGB*, I² nr. 251; *IGB*, II, nr. 834 (Odessos-Marcianopolis), cf. R. Vulpe, *DID*, 2, p. 252. V. Barbu, *Pontica*, 11, 1978, p. 144—146.

* *Supra*, nota 17, în legătură cu atributele de fidelitate ale legiunilor, sporite începînd din 258 e.n.

²³ Pentru cariera centurionilor, vezi A. V. Domaszewski-B. Dobson, *op. cit.*, p. 80 și urm. B. Dobson, Breeze, *Epigraphische Studien*, 8, 1969, p. 100—124, cf. Em. Doruțiu-Boilă, *ISM*, V, p. 213. Centurionii nu ieșeau din serviciu în un termen fix, servind adeseori pînă la moarte; și putem crede în nici un caz că primipilarul C. Valerius Iulianus a fost numit la sfîrșitul vieții, vezi însă B. Dobson, *Die Primipilares...*, p. 63 (numire, între 58—78 ani).

** Mai greu de presupus că legiunea XI Claudia a purtat epitele III PF doar în momentul ridicării monumentului, fapt cunoscut de cei ce se îngrijeau de aceasta și înscris astfel pe piatră, caz în care inscripția de la Ostrov ar fi mai timpurie, din anii 256—257 e.n. (?).

²⁴ *IDR*, III, 2, nr. 124, 125, 126, 129, 452, 455.

²⁵ J. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965, p. 153.

licul mamei, Pompeia Iuliane (*sic*)^{***} și *Pompeius Iulianus*, ambii poartă însă cognomen-ul tatălui²⁶.

Printre militarii și civili menționați în inscripțiile din Durostorum, întâlnim deopotrivă câțiva *Valerii*²⁷, fără să știm dacă C. Valerius Iulianus a ocupat vreo funcție în conducerea orașului; oricum, gradul său militar²⁸ ne îndeamnă să credem că era unul din fruntașii acestui important centru, dovadă și monumentul funerar care i se ridică.

Inscripția descoperită recent la Ostrov se alătură celorlalte dovezi epigrafice care ilustrează legăturile militare permanente dintre cele două provincii romane, de la nord și de la sud de Dunăre²⁹. Mai important decât aceasta ni se pare de subliniat faptul că monumentul provenit din necropola orașului Durostorum se înscrie printre ultimile inscripții care consemnează numele capitalei provinciei Dacia³⁰, informație cu atât mai prețioasă, dacă epitaful datează din a doua jumătate a secolului al III-lea.

COLONIA ULPIA ZERMIZEGETUSA AUF EINER INSCHRIFT AUS DER DOBRUDSCHA

Zusammenfassung

Lateinische Inschrift und ein Relieftteil von der Vorderseite eines Kalksteinsarkophags, der in der Nähe von Ostrov (Kr. Constanța) aus der Donau geborgen wurde. Das sehr wahrscheinlich aus dem Gräberfeld der Stadt Durostorum stammende Grabdenkmal wurde für einen Offizier der XI. Legion Claudia, C. Valerius Iulianus von seiner zahlreichen Familie gesetzt. Es wird der Herkunftsort der Person, die Hauptstadt der Provinz Dakien, hier als *colonia Ulpia Zermizegetusa* genannt, als zusätzlicher Beweis der provinziellen Militärbeziehungen. Es wird ebenfalls die Bedeutung der Erwähnung, dass C. Valerius Iulianus *primus pilus* der XI. Legion Claudia III P F war, für die Datierung des Denkmals unterstrichen; die Beiwörter wurden von der Legion wahrscheinlich in den Jahren 256—257 (?) (siehe diesbezüglich den Bericht mit CIL III 875 von Potaissa) erhalten, denn in den folgenden Jahren, 258—260 u.Z., erhalten manche Legionen der Armee von Gallienus zunehmende Treuebeiwörter, V—VII P. F.

Weil von der Dienstzeit des C. Valerius Iulianus und bis zu seinem Tod in fortgeschrittenem Alter — 88 Jahre — eine Zeitspanne liegt, wird gefolgert, dass das Grabdenkmal von Ostrov in der 2. Hälfte des 3. Jh. gesetzt wurde.

*** Probabil greșeală de lapicid.

²⁶ Cei doi copii din urmă au fost probabil înfiați în familia mamei sau născuți înaintea căsătoriei oficiale, de aceea au primit numele mamei (cf. R. Cagnat, *op. cit.*, p. 72 și urm.).

²⁷ CIL, III, 7477 (=V. Pârvan, *op. cit.*, p. 309. C. C. Petolescu, *Traco-Dacia*, 2, 1981, p. 222). CIL, III, 14434; 7479.

²⁸ Vezi în acest sens o inscripție de la Oescus (CIL, III, 14416. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 321. D. Tudor, *Latomus*, 19, 1960, p. 350—356. R. Vulpe, *DID*, 2, p. 202). dedicată primipilarului T. Aurelius Flavianus, distins în lupte, care fusese *buleuta* al cetăților *Tyras*, *Dionysopolis* și *Marcianopolis*, iar după eliberarea din serviciu *princeps ordinis ecoloniae Oesci*.

În Dobrogea era cunoscut pînă acum doar primipilarul legiunii a V *Macedonica*, *Ti. Claudius Celsus* (CIL, III, 6168, Troesmis).

²⁹ A. Aricescu, *op. cit.*, *passim*.

³⁰ IDR, III, 2, nr. 82 (253—268 e.n., probabil primii ani).